Maktab o'quvchilarida zoravonlik xatti-harakatlarining psixologik tahlili va profilaktikasi

Rahmonova Dilrabo Pirmatovna
21-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarida kuzatiladigan zoravonlik xatti-harakatlarining psixologik tabiati, kelib chiqish sabablari va profilaktika yo'llari IMRAD metodologiyasi asosida ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqotda 6–9-sinf o'quvchilari (n=120) ishtirok etgan bo'lib, kuzatuv, so'rovnoma va psixodiagnostik usullar qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, zoravonlikka moyil o'quvchilarning 68,3 foizida oilaviy munosabatlardagi nosog'lom muhit, 54,2 foizida esa past o'z-o'zini baholash kuzatiladi. Tadqiqot xulosalari maktab psixologlari va pedagoglari uchun amaliy tavsiyalar shaklida taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: maktab zoravonligi, bulling, psixologik profilaktika, tajovuzkorlik, o'quvchi shaxsi, psixodiagnostika.

ABSTRACT:*This article presents a scientific analysis of the psychological nature, causes and preventive measures of violent behavior among school students using IMRAD methodology. The study involved 6th–9th grade students (n=120) using observation, questionnaires and psychodiagnostic methods. Results showed that 68.3% of students prone to violence have an unhealthy family environment, while 54.2% demonstrate low self-esteem. The findings are presented as practical recommendations for school psychologists and teachers.*

Keywords: *school violence, bullying, psychological prevention, aggression, student personality, psychodiagnostics.*

Zamonaviy ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'rtasidagi zoravonlik muammosi global miqyosda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, butun dunyoda maktab o'quvchilarining 30 foizdan ortig'i bulling (tengdoshlar tomonidan zo'ravonlik)ning qurboni bo'ladi [1]. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda ta'lim muassasalarida zoravonlik holatlari bo'yicha xabarlar ortib bormoqda va bu muammo psixologlar, pedagoglar hamda ota-onalarning jiddiy e'tiboriga loyiqdir.

Maktabda zoravonlik — bu jismoniy, so'z bilan, ijtimoiy yoki raqamli shaklda namoyon bo'ladigan, bir o'quvchi yoki guruh tomonidan boshqa o'quvchiga nisbatan qasddan zarar yetkazish harakatidir [2]. Zoravonlikning psixologik oqibatlari nafaqat jabrdiydalar, balki tajovuzkorlar uchun ham uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy adabiyotlarda asoslangan [3].

Mazkur tadqiqotning maqsadi — maktab o'quvchilarida zoravonlik xatti-harakatlarini psixologik jihatdan o'rganish, kelib chiqish omillarini aniqlash va samarali profilaktika dasturini ishlab chiqish hisoblanadi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: (1) o'quvchilarda zoravonlik xatti-harakatlarining tarqalish darajasini aniqlash; (2) zoravonlikka moyillik omillarini psixologik tahlil qilish; (3) profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholash. Tadqiqot 2023–2024 o'quv yilida Qashqadaryo viloyatidagi

uchta umumta'lim maktabida amalga oshirildi. Tanlanmani 6–9-sinf o'quvchilari tashkil etdi (n=120; 58 nafar o'g'il bola, 62 nafar qiz; o'rtacha yosh — 13,4 ± 1,2 yil). Tadqiqot vazirliklari tomonidan belgilangan etika me'yorlariga muvofiq olib borildi va ota-onalar yozma roziligi olindi.

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

1. Kuzatuv metodi — o'quvchilarning sinf va maktab hovlisidagi xatti-harakatlarini tizimli kuzatish (8 hafta davomida);

2. So'rovnoma — Olweus Bullying Questionnaire (o'zbek tiliga moslashtirilgan varianti) yordamida tajovuzkorlik va jabrdiydachilik darajasini aniqlash;

3. Psixodiagnostika — A. Bass–A. Darki tajovuzkorlik diagnostikasi metodikasi, Rosenberg o'z-o'zini baholash shkalasi;

4. Statistik tahlil — SPSS 26.0 dasturi orqali χ^2-test, Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti va regressiya tahlili amalga oshirildi.

Profilaktika dasturining samaradorligini baholash uchun eksperimental (n=60) va nazorat (n=60) guruhlari shakllantirilib, 12 haftalik psixologik trening dasturi tatbiq etildi.

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy topilmalarni ko'rsatdi:

So'rovnoma natijalari bo'yicha 120 o'quvchidan 43 nafari (35,8%) zoravonlikning turli shakllari bilan bevosita duch kelganligini ma'lum qildi. Shundan 18 nafari (15%) tajovuzkor sifatida, 25 nafari (20,8%) esa jabrdiydalar sifatida belgilandi.

Psixologik omillar tahlili shuni ko'rsatdiki, zoravonlikka moyil o'quvchilarning 68,3 foizida oilaviy muhitdagi ziddiyatlar va nosog'lom ota-ona-bola munosabatlari kuzatildi (χ^2=14,72; $p<0,01$). Past o'z-o'zini baholash 54,2 foiz holatda aniqlangan bo'lib, bu ko'rsatkich zoravonlik bilan statistik jihatdan muhim bog'liqlik ko'rsatdi ($r=0,61$; $p<0,001$).

Bass–Darki metodikasi natijalari bo'yicha tajovuzkor guruhdagi o'quvchilarda jismoniy tajovuz (o'rtacha ball: 7,4 ± 1,2), g'azab (6,9 ± 1,4) va dushmanlik (7,1 ± 1,3) ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi ($p<0,001$).

Profilaktika dasturining samaradorligi: 12 haftalik trening dasturidan so'ng eksperimental guruhda tajovuzkorlik darajasi o'rtacha 31,4 foizga kamaydi ($F=18,93$; $p<0,001$), o'z-o'zini baholash ko'rsatkichi esa 24,7 foizga oshdi. Nazorat guruhida statistik ahamiyatli o'zgarishlar kuzatilmadi.

Tadqiqot natijalari oldingi xorijiy va mahalliy ilmiy ishlar bilan izchil tarzda mos keladi. Oila muhitining zoravonlikka ta'siri bo'yicha olingan ma'lumotlar Bandura (1977) ning ijtimoiy o'rganish nazariyasi va Bronfenbrenner ekologik tizimi nuqtai nazaridan tushuntirilishi mumkin: bola o'zi kuzatgan xatti-harakatlarni modellashtiradi va bu naqshlar maktab muhitiga ko'chiriladi [4].

Past o'z-o'zini baholash bilan tajovuzkorlik o'rtasidagi korelyatsiya ($r=0,61$) bizning tadqiqotimizda Dodge va Coie (1987) ning reaktiv tajovuzkorlik modeli bilan muvofiqlashadi: past o'z-o'zni hurmat qilish hissiyotini qoplaydigan tajovuzkor xatti-harakat kompensatsion mexanizm sifatida namoyon bo'ladi [5].

O'zbekiston sharoitida esa madaniy omillar ham muhim rol o'ynaydi. An'anaviy patriarxal tarbiya uslubi ba'zi hollarda bolalarda zo'ravonlikni «muammo hal qilish usuli» sifatida qabul qilishiga zamin yaratishi mumkin. Bu kontekstda maktab psixologlarining roli — nafaqat individual ishlar, balki oila bilan tizimli hamkorlikni o'z ichiga olishi zarur.

Tadqiqotimizning cheklovi shundaki, tanlanma faqat Qashqadaryo viloyatini qamrab olgan, shu sababli natijalarni butun O'zbekiston bo'yicha umumlashtirish ehtiyotkorlik talab qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlarda turli viloyat va shahar/qishloq maktablarini qiyosiy o'rganish tavsiya etiladi. Ushbu

tadqiqot maktab o'quvchilarida zoravonlik xatti-harakatlarining psixologik ildizlari ko'p o'lchovli ekanligini ko'rsatdi. Oilaviy muhit, past o'z-o'zini baholash va ijtimoiy ko'nikmalarning yetarli rivojlanmaganligi asosiy xavf omillari sifatida aniqlandi. 12 haftalik psixologik trening dasturining samaradorligi isbotlangan bo'lib, bu maktab amaliyotiga joriy etish uchun asos beradi.

Amaliy tavsiyalar:

✓ Maktab psixologlari har bir o'quv yili boshida tajovuzkorlik darajasini tashxislash ishlarini olib borishi;

✓ Maktab ma'muriyati va ota-onalarni jalb etgan holda profilaktika dasturlarini amalga oshirish;

✓ Pedagoglar uchun zoravonlikni erta aniqlash va ularga munosabat bildirish bo'yicha maxsus treninglar tashkil etish;

✓ O'quvchilarda empatiya, muloqot ko'nikmalari va ijtimoiy muammolarni tinch yo'l bilan hal etish malakalarini shakllantirish.

ADABIYOTLAR (References)

1. World Health Organization. (2020). *Violence and Injury Prevention: Global School-based Student Health Survey.* WHO Press, Geneva.

2. Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do.* Blackwell Publishing, Oxford. 140 p.

3. Smith, P. K. (2019). Research on bullying in schools: How it began and how it has developed. *Journal of School Violence,* 18(4), 458–469.

4. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory.* Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ. 247 p.

5. Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology,* 53(6), 1146–1158.

6. Xasanov, A., & Toshmatova, N. (2022). O'zbekiston maktablarida bulling: holat va yechimlar. *Pedagogika va psixologiya,* 3(2), 45–52.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PQ-92-son qarori. *«Ta'lim-tarbiya sohasida psixologik xizmat ko'rsatishni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida».*